

„MINDEN PILLANATBAN MINDEN TÖRTÉNHEK”

(Huxley „korai korszaká”-ról)

M Á K F E R E N C

„Ha meg akarjuk menteni ezt a kultúrát, ha nem akarjuk, hogy évszázadok barbarizmusába süllyedjen, ha öröklött javainak, a legnagyobb értékeknek megtartásával meg akarjuk találni az átmenetet az új és szilárd állapothoz, akkor valóban nagyon is szükséges, hogy mindenki, aki ma él, alapos számadást vessen arról, mennyire haladt már a kultúránkat veszélyeztető bomlási folyamat.”

Johann Huizinga

Aldous Leonard Huxley, angol regényíró és esszéista nevét 1928-ban megjelent *Pont és ellenpont* című regénye tette ismertté, és jelölte ki helyét a XX. századi regényirodalom megújítóinak sorában. Műve az akkor még alig terebélyesedő, a későbbiekben is csupán közel másfél évtizedet megélt, de hatásaiban annál döntőbb jelentőségű, később Hermann Broch által polihisztórikus regénynek nevezett forma egyik központi, reprezentáns alkotása lett.

Sajátos képződménye volt e regényforma a húszas-harmincas évek polgári kultúrájának és társadalmának. „A polihisztórikus regényt... az európai polgárság húszas-harmincas évekbeli általános ideológiai-emberképbeli újratájékozódása termékének látjuk” — írja Kiss Endre *Hermann Broch elmélete a polihisztórikus regényről* című tanulmányában.¹ A brochi elmélet további olyan műveket sorakoztat az újonnan kialakult világ-szemlélet szülte alkotások sorába, mint Joyce *Ulyssese* (1922), Musil *Tulajdonságok nélküli embere* (1931—1933), Döblin *Berlin, Alexanderplatz* (1929), Broch *Alvajárók* című műve (1932), Conetti *Káprázata* (1935), Dos Passos *Manhattani kalauza* (1925), Faulkner *Hang és tébolya*

¹ Kiss Endre: *Hermann Broch elmélete a polihisztórikus regényről*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1981. 18. old.

(1929), Virginia Woolf *Orlandója* (1928), és *Mrs. Dalloway*-ja (1925), Thomas Wolfe *Az időről és a folyóról* (1935) című könyve és Gide műve, a *Pénzhamisítók* (1925).² Közös vonása e műveknek, hogy kiemelt jelentősége van bennünk az első világháború okozta sokkszerű élménynek, valamint az ezt követő, 1929-ben kezdődő és 1933-ban kulmináló gazdasági világválság egyéni és közösségi sorsokat alapjaiban kiforgató hatásának. A társadalmi-történelmi események a modern nyugati polgári ideológia és kultúra gyengeségeit és buktatóit is felszínre hozták, és eszméletű módon fordították a figyelmet az elidegenedés, az elgépiesedés, az amerikanizálódás és az elintellektualizálódás egyre egyetemesebbé váló kérdései felé. E gazdasági-ideológiai válság szorításában a regényírók említett műveikben nem csupán a válságtüneteket igyekeztek lajstromba venni, hanem — mintegy reakcióként — válaszoknak is íródtak, a kivezető utak sokaságát vonultatva fel, a társadalmi forradalomtól kezdve egészen az irracionális és a misztika kínálta belső, individuális egyenlítőteremtésig.

A polihisztorikus regények egyik nagyon fontos lényegi jegye, az új módon értelmezett „pszichologizálás”. Korántsem a XIX. századi hagyományok továbbéléséről vagy újraértelmezéséről van szó. A regényíró úgy merül el hőse lelkivilágában, hogy közben nem folyamodik pszichológiai-tudományos fogalmakhoz, nem leír, hanem ábrázol, a tudománytól távol eső eszközökkel állít elénk lelki diszpozíciókról tanúskodó helyzeteket. Ez szinte kivétel nélkül, minden egyes esetben különböző regénytechnikai eljárások (utalások, párhuzamos szerkesztések, allegorikus értelmű szövegek és idézetek beiktatása) révén valósul meg. Mindez megfelel a polihisztorikus regény mint a modern életértelmezésre reflektáló műalkotás eredeti, sajátos moralizáló szándékának, melynek révén viszont a regény aktivizáló szándéka valósul meg, és kifejezésre juthat cselekvésre mozgósító volta.

Huxley figyelemre a korai regényírói korszakában egyértelműen a lélek felé fordul, ezen a tájon keresve a defetikus viselkedési formák erdőit. Hamarosan felismeri azonban, hogy a pszichikai torzulások — melyek az emberi viselkedési formákban öltenek testet — valós problémákra, társadalmi-történelmi állapotokra vezethetők vissza.

„IM ITT A SZENVEDÉS BELÜL...”

Huxley életművében a *Pont és ellenpont* nem előzmények nélküli mű. Három évvel korábban, 1925-ben jelenteti meg *A szerelem útjai* című regényét, melyben már együtt vannak világszemléletének és regényírói módszerének mindazon elemei, melyek a későbbi remekmű megírásához vezetnek. De míg *A szerelem útjaiban* csak a belső élet tájait járja, a

² Lásd Kiss Endre idézett tanulmányát.

*Pont és ellenpont*ban már sikerül egyensúlyt teremtenie belső és külső világ, lélek és valóság között. Az író e korai pályájának jellemzésekor a lexikonok általában beérik azzal a szimplifikáló megállapítással, hogy: „Olasz vagy angol miliódban játszó fiatalkori regényei és tanulmányai a nagyburzsoázia léha és ostobán üres életvitele ellen irányulnak: az igényesebb értelmiségi szemszögből vizsgálja és szedi ízekre az uralkodó osztályok semmittevését és korlátozott sznobságát. Legjobb e tárgyú regénye a *Point Counter Point*.”³ E megállapítást nyomban helyesbítenni kell: 1) Huxley nem csupán a nagyburzsoázia életvitelét elemzi és bírálja, hanem — egy általánosabb síkon — a polgári társadalom determináló, kényszerítő hatását a szenvedő egyedek esetei közvetítésével; 2) Huxley figyelme, ahogyan nem korlátozódik a nagyburzsoáziára, ugyanúgy nem korlátozódik semmilyen más társadalmi osztályra sem. Az író a polgári társadalom egészéről szól. Mindezt a legegyszerűbben talán a *Pont és ellenpont* illúzió-e bizonyítja, aki kommunista meggyőződése és ehhez idomult életvitele ellenére ugyanolyan mélyen éli át a polgári világ válságát, mint a regény többi hőse.

A *Szerelmi útjai*⁴ című regénye Olaszországban, Tírrén-tenger partján fekvő Vezza városka feletti kastélyban játszódik. A Cybo Malaspina palotát az angol származású Lilian Aldwinkle londoni „delnő, a vendéglátó, az irodalmi összejövetelek és arszlán-lakomák rendezője” vásárolta meg, hogy a barokk környezetben, az egykori márkák és hercegek emlékeinek szellemi közelségében rendezze be Eszményi Otthonát. A regény indulásakor már egészen szép társaságot gyűjtött maga köré, akik kivétel nélkül valamennyien az elviselhetetlennek tartott életet testi gyönyörökkel — mindenekelőtt szerelmi kalandokkal — igyekeznek ideig-óráig elviselhetővé tenni.

A társaság minden egyes tagját ugyanaz a betegség gyötri: az unalom. Ez minden boldogtalanságuk okozója. Francis Chelifer lapszerkesztő így elmélkedik a spleenről: „... az érzés, úgy vélem, sohasem virágzott pazarabbul, mint mostanság. Minél nagyobb az anyagi haladás, a gazdagság és a kényelem, minél inkább szabványosítottak a szórakozások — annál nagyobb az unalom. Ez elkerülhetetlen, a Természet törvénye. A jómódúak, ráérők és műveltek szenvedtek mindig spleenben és ma is ők a fő áldozatai.” Mary Thriplow írónőnek is alapvető problémája a boldogtalanság, de Chelifferrel szemben ő ezt nem látja végzetes tragédiának: „Sohasem tudtam megérteni... miért nem boldog mindenki — úgy értem, miért nem boldog alapvetően, mélyen; természetesen, hogy van szenvedés, van fájdalom, van ezer ok rá, miért ne legyen az ember mindig tudatosan boldog, — a felszínen, ha érti, mire gondolok. De alapvetően

³ *Világirodalmi Kisenciklopédia* I. Gondolat, 1978.; *Világirodalmi Lexikon* IV. Akadémiai Kiadó, Bp. 1975.

⁴ Aldous Huxley: *A szerelmek útjai*. Fordította Nagypál István. Franklin-Társulat, é. n. (1942) Az idézeteket ebből a kiadásból vettem.

boldog, mélyen — hogy lehet, hogy mégsem az mindenki?” Ugyanakkor, anélkül, hogy a társadalmi különbségek mint helyzetük meghatározója, és ebből eredő boldogtalanságuk okozója tudatosodnának benne, Miss Thriplow egy szatócs láttán nosztalgikus lelkesedéssel kiált fel: „Olyan nagyszerű, boldog és elégedett!... Ezeknek az embereknek nincsenek kétségeik vagy utógondolataik... vagy, ami még rosszabb, mint az utógondolatok: párhuzamos gondolataik. Tudják, mit akarnak és mi helyes; azt érzik, amit természetesen éreznük kell — mint az Illiász hősei — és akképpen cselekszenek. És azt hiszem, ennek az az eredménye, hogy sokkal jobbak, mint mi...” Miss Thriplow-on kívül senki sem jut el a helyzetfelismerésnek erre a fokára, elméletet azonban mindezekből még ő sem képes kialakítani.

A társaság létkérdéseket feszegető, de meddő zsonglórködéseken kívül egyebet nem eredményező elmélkedésekkel tölti idejét. Kellemetlenül érzik magukat a világban, idegenségük okai után kutatnak, biztos támpont-ra azonban sehol sem találnak. Valami értelmet keresnek evilági jelenvalóságukban, de az eredmény mindig ugyanaz, amit Mrs. Aldwinkle, a kastély tulajdonosa is kénytelen belátni: „Mindig, mindenki elsiklott a keze közül. Mindig elmulasztotta az igazán fontos, izgalmas dolgokat; kivétel nélkül valahogy mindig a szomszédban történtek, látótávólán kívül.” Iszonyatos kiürülés ez, ami lelki sivárságot okoz. Egyedül Calamy van tisztában azzal, hogy a megváltást ezen a világon, e földi életben kell keresni. Benne a tökéletesség iránti vágy a nagyon is gyakorlati dolgokra épülő Ésszerű Élet eszméjében ölt testet, de arra már neki sincs ereje, hogy ezt az Életet mindennapivá tegye.

Huxley regényében még csak a totális kiürülés, a polgári világ Utolsó vacsorájának képét festi meg. Az ezt követő *Pont és ellenpont*⁵ nem utolsó sorban azért lesz nagy regény, mert abban már nemcsak szimptomákat vonultat fel, de ok—okozati összefüggések megrajzolására is vállalkozik. Nemcsak a totális társadalmi elidegenülés tényére mutat rá, de fényt derít annak társadalmi-történelmi gyökereire is. E nagyregényben Mary Rampionnal fogalmaztatja meg a nagy felismerést: „Az ipar, a kereszténység, a tudomány, a polgári tisztesség, egész nevelésünk, mind, mind ránehezedik a modern ember lelkére. És kiszívja az életet belőle.” Huxley modern ember”-ről beszél, érezvén az ideológiai válság egyetemes jellegét, mely immár kozmikusá mótt.

„...ÁM OTT KÍVÜL A MAGYARÁZAT”

Azokban az években, amikor Huxley és a többiek nagy polihisztor regényeiket írták, Európában egyre nagyobb népszerűsége tettek szert az egyidőben keletkezett kultúrfilozófiai munkák is, melyek ugyanazokra a

⁵ Aldous Huxley: *Pont és ellenpont*. Fordította: Látó Anna. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1968. Az idézeteket ebből a kiadásból vettem.

kérdésekre más eszközökkel keresték a választ. Ortega *A tömegek lázadásában* így fogalmaz: „... oly korban élünk, mely csodálatosan alkalmazmasnak érzi magát, arra, hogy megvalósítsa, de nincs mit megvalósítania. Mindeneken uralkodik, csak saját magán nem. Úgy érzi, hogy elpusztul tulajdon bőségében. Több rendelkezésre álló eszközzel, több tudással, fejlettebb technikával, mint valaha, az az eredmény, hogy a ma világa a legnyomorultabb minden valahavolt világ közül.”⁶ A világ nyomorának okozója kétségtelenül az elgépiesedés, vagy ahogyan a Huxley-regényben nevezték: az amerikanizálódás. A tragikus jóslatok terén legmesszebbre Oswald Spengler jut, a nyugati kultúra alkonyát jósolva. *Gép és ember* című művében a fausti kultúra heroikus pusztulása felett mereng: „A veszély oly nagy mindenki, minden vétege és minden nép számára, hogy felesleges dolog magunkat áztatni. Nincs bölcs visszatérés és nincs okos lemondás. Az időt nem lehet feltartóztatni. Csak az álomlátók hiszik, hogy megmenekülhetünk. Az optimizmus gyávaság!” És az a bizonyos patetikus utolsó mondat: „A becsületes halál az egyetlen, amit az embertől nem lehet elvenni.”⁷

Ettől messzebbre senki sem ment. Az amerikanizálódási folyamat réme nem egyszerűen a technikai-technológiai fejlődést jelentette. Ettől kétségtelenül sokkal tragikusabb volt az a tény, hogy az emberi kapcsolatok is elmechanizálódtak. Az élet különböző területeire betörték a szabványok, ennek következtében kiürültek az emberi érintkezési formák. A kultúra és a civilizáció fogalmai rohamosan távolodtak egymástól, meghasonlott állapotba sodorva a polgári világot. Egy óriási méretű dehumanizálódásnak voltak tanúi azok, akik alig egy évtizeddel azelőtt még a világ újbóli felosztásától az anyagi jólét minden korábbinál magasabb fokának megteremtését várták. A valóság e gyilkos szorításának egyebek között később a nagy kijózanodás lett a következménye, az európai értelmiség jelentős része a különböző irracionális ideológiákból és misztikus tanokból kijózanodva fokozatosan a racionalizmus felé fordult.

A szerelem útjaiban Calamy az, aki a fent vázolt életérzésnek ironikus formában hangot ad: „Nem tudnék izgalmasabb kort elképzelni, mint a mai... (Ma minden csak átmeneti, ideiglenes, még azok a társadalmi intézmények is, melyeket eddig úgy tiszteltünk, mint a legszentebb tudományos igazságokat. A mai ember érzi, hogy semmi sem biztos, a Versailles-i szerződéstől kezdve egészen a racionálisan magyarázható világ-egyetemig. Lelkünk mélyén meg vagyunk győződve, hogy minden pillanatban minden történhet, felfedezhetnek valamit, kitörhet, egy új háború, rájöhethetnek a mesterséges nemzés titkára, bebizonyíthatják a halál utáni életet — mindez rendkívül szívderítő.” Ez a káosz Chelifer szerint a törzsi uralom visszaállítását fogja eredményezni, immár óriási, nemzetközi

⁶ José Ortega Y Gasset: *A tömegek lázadása*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938. 47—48. old.

⁷ Oswald Spengler: *Gép és ember*. Bp. 1932. 99. old.

méretekben. Az amerikanizációs folyamat termékei, „az olcsó sajtó, a rádiótelefon, a vasút, az autó, a gramofon és a többi lehetővé teszi a törzsek megszilárdítását, nem ezrenként, hanem millionként”. Mindezt a műveltséggel felvértezett, ám a modern civilizációtól immár teljes egészében elszakadó ember kénytelen megállapítani.

A *szerellem útjaiban* ez még csak felismerés, ok-okozati rendszerbe, társadalmi-történelmi súllyal történő beépítése három évvel később, a *Pont és ellentpont*ban valósul meg, ahol újra csak Mark Rampion, a festő — aki minden bizonnyal Huxley gondolatainak és nézeteinek tolmácsolója — fogalmazza meg a lényegét: „Az ipari fejlődés túltermelést jelent, új piacok kellene, ami nemzetközi versengést, háborút jelent. A gépi fejlődés a munka további szakosítását és szabványosítását hozza; több készen kapott és jellegtelen szórakozást, a kezdeményező kedv és teremtő erő lecsökkenését, az intellektualizmus túllburjánzását, s az emberi természet alapvető és létfontosságú tulajdonságainak fokozatos elhalását; növekvő uralmat és nyugtalanságot, s végül az egyéni örület egy olyan fajtaját, ami csakis társadalmi forradalmakba torkolhat. Számítasz rájuk vagy sem, ha megengedjük, hogy a dolgok a jelenlegi mederben fejlődjenek tovább — a háborúk és forradalmak elkerülhetetlenek.”

Ez az a realitásokon nyugvó tisztánlátás, melyre Huxley kapcsán a fentiekben már utaltunk. Mindez belül fáj ugyan, de lám, kívül a magyarázat. Mindez, ami *A szerellem útjaiban* még csupán lelki probléma, a *Pont és ellentpont*ban társadalmi-történelmi dilemmává nő. Rampion továbbmegy, jóslatokba bocsátkozik: „A világ jelenlegi rendjének még tíz évet adok... Utána minden eddiginél szörnyűbb, véresebb robbanás következik.” Huxley mindezt 1928-ban (!) írta, már akkor előre látta roppant bizonytalan társadalmunk katasztrófális összeomlását.

Ez a legmesszebbi *pont* — és egyben a legközelebbi is —, ameddig Huxley eljutott. A lelki jelenségek társadalmi gyökereinek felismerése rövid idő alatt játszódott le írói pályáján. Az *ellenpont* az elkerülhetetlen katasztrófa felismerése. Ezután következő műveiben már elrugaszkodik a valóság talajától, és utópikus szférákba lendül át. 1932-ben írja *Szép új világ* című fantasztikus regényét, mely a műszaki kultúra anti-humánus voltát mutatja be, az amerikanizálódási folyamat drasztikus következményét. Az író ekkor már elfordul a valós társadalmi problémáktól, és a képzelet világában keres fogódzót. Amit azonban „korai regényeiben” megélt és megírt, az valóban a XX. század legnagyobb regényírói teljesítményei közé tartozik.